

(Heuff.) Soó. Цей підвид відрізняється від ще двох рас виду — subsp. *laxiflora* Soó і subsp. *palustris* (Jacq.) Bonnier et Layens — за такими ознаками: губа завдовжки до 12 мм, нероздільна або майже трироздільна (в останньому випадку середня частина губи значно коротша або, принаймні, має таку ж довжину, як і бічні); шпорка на кінці звужена, коротша, ніж зав'язь, або такої ж довжини; листя 1,5—2,5 см завширшки (Procházka, 1980; Soó, 1980). Зібрані в Долині нарцисів зразки *O. laxiflora* мають прилистки, довжина яких значно перевищує довжину квітки, що є диференційною ознакою виділеної Шоо форми *mathei* (рис. 2) (Procházka, 1980).

Orchis laxiflora subsp. *elegans*, в основному, поширений на Балканському північному та на Придунайській рівнині (Стоянов, 1964; Beldie, 1979; Procházka, 1980). А Хустська улоговина, де виявлено локалітет виду в Закарпатті, була, напевно, місцем, в якому в різні часи перетиналися міграційні шляхи флор — з півдня, заходу, півночі й сходу — і де залишилися вже відомі і, можливо, ще не виявлені їх представники.

Гербарний зразок *O. laxiflora* subsp. *elegans* переданий до гербарію Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР (KW).

Summary

The data are presented on the growth of *Orchis laxiflora* Lam. subsp. *elegans* (Heuff.) Soó (the Pontian-Pannonian race of the species) in the territory of the Carpathian State Reservation in the locality of «Dolina nartsissov» (Valley of narcissuses) in the outskirts of the town of Khusta of the Transcarpathian Region of the Ukrainian SSR.

The diagnosis of the subspecies, chart, where the symbol of its habitat is shown in the Khusta hollow, are presented.

Протопопова В. В. Родина Орхідні — *Orchidaceae*. — В кн.: Визначник рослин Українських Карпат. К.: Наук. думка, 1977, с. 382—390.

Фодор С. С. Флора Закарпаття. — Львів: Вища шк., 1974. — 206 с.

Червона книга Української РСР. — К.: Наук. думка, 1980. — 497 с.

Стоянов Н. Сем. Салепови, Орхидеи — *Orchidaceae*. — В кн.: Флора на Народна Република България. София: Изд-во Българ. Акад. наук., 1964, т. 2, с. 349—399.

Beldie A. Flora româniei. Determinator ilustrat al plantelor vasculare. — Bucuresti: Ed. Acad. RSR, 1979. — Vol. 2. 407 p.

Procházka F. Naše orchideje. — Pardubice, 1980. — 295 s.

Soó R. *Orchis* L. — In: Flora Europaea. Cambridge: Univ. press, 1980, vol. 5, p. 337—342.

Львів, від-ня Ін-ту ботаніки
ім. М. Г. Холодного АН УРСР,
Карп. держ. заповідник (м. Рахів)

Надійшла
24.05.82

УДК 581.9(477.43)

С. І. КОВАЛЬЧУК, О. М. КІЛЬОЦ

ЗНАХІДКИ *EUONYMUS NANA* VIEB. НА ПОДІЛЛІ (ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ)

Euonymus nana Vieb. — один з найбільш цінних у науковому відношенні та рідкісних видів флори України. Його загальний ареал диз'юнктивний. Вид складається з чотирьох основних, дуже віддалених один від одного локалітетів. Зростає в Румунії, Польщі, на Україні та в Молдавії, в Криму і на Північному Кавказі, і, крім того, трапляється в Монголії та на Тибеті. Таке диз'юнктивне поширення досліджуваного виду свідчить про його реліктовий характер (Котов, 1955; Красная книга..., 1975; Чопик, 1978; Завєруха и др., 1983).

На території України дуже рідко зростає в листяних лісах, а також у чагарниках не вище 800 м. н. р. м. (Белоусова и др., 1979). Ця рослина відома лише з ряду ізольованих місцезростань у Правобережному Лісостепу (східна частина), Криму та в Західному Лісостепу (південно-східна частина). Переважна кількість знахідок *Euonymus nana* в Західному Лісостепу припадає на Поділля.

Відомості про поширення *E. nana* в Хмельницькій обл. подаємо за даними ряду праць, а також на основі аналізу гербарних зборів* (Клеопов, Гринь, 1933; Балковський, 1939; Кузнецова, 1954; Котов, 1955). Всього для території області наводиться шість місцезнаходжень виду. З них п'ять — у лісах Середнього Придністров'я, а саме: в Ярмолинецькому р-ні — околиці с. Проскурівка, Дунаєвецькому р-ні — околиці сіл Михайлівка та Блищанівка (Маковецький, 1913), с. Маліівці — в грабово-дубовому лісі, де, за даними Б. Балковського (1939), зарості цієї рослини траплялися досить часто у вигляді смуги завдовжки 1,5 км і завширшки 30—40 м. Для Городоцького р-ну *E. nana* була вперше відмічена О. С. Роговичем (1869) на березі р. Збруч неподалік від с. м. т. Сатанова. Пізніше це місцезнаходження підтвердив І. Ф. Шмальгаузен (1886).

* Гербарні зразки *E. nana*, зібрані нами в нижчезазначених місцезростаннях виду, передані до гербарію Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР.

У 1913 р. зазначений вид був відмічений Й. К. Пачоським (цит. за Клепов, Гринь, 1933) на стрімких схилах долини р. Збруч в урочищі Товтрик, що знаходиться північніше околиць с. Кринцілів. У гербарії Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР зберігається гербарний зразок *E. nana*, зібраний О. Соколовським та В. Шидловським 26 липня 1935 р. в лісі поблизу с. Кринцілів, але більш точного місцезростання не вказується. Лише одне місцезростання виду знаходиться за межами Середнього Придністров'я — на околицях м. Красилова (Шмальгаузен, 1895).

Місцезнаходження *E. nana* в Хмельницькій обл. не були підтвержені ще з 30-х років (Красная книга СССР, 1978). На основі наших досліджень встановлено, що з шести вищезазначених місцезнаходжень виду, в п'ятьох ця рідкісна рослина, очевидно, вже не трапляється.

У 1981 р. нами було виявлено місцезростання *E. nana* в грабово-дубових лісах товтрового кряжа. Одне з них знайдене вперше на Циківській дачі (17 квартал) Циківського лісництва (Кам'янець-Подільський р-н). Знахідка *E. nana* на Сатанівській дачі (урочище Зломна, 17 квартал Сатанівського лісництва Ярмолинського лісгоспазу, на південній околиці с. Кринцілів Городоцького р-ну, можливо, підтверджує вже відоме за гербарними зборами місцезростання цього виду. У зв'язку з відсутністю даних про ценогнічні умови зростання *E. nana* в межах Товтрового кряжа подаємо короткий опис рослинності з участю досліджуваної рослини.

Euonymus nana росте в складі таких асоціацій: *Carpineto-Quercetum stellarioso-caricosum (pilosae)* і *Carpineto-Quercetum asarosum*.

Асоціація *Carpineto-Quercetum stellarioso-caricosum (pilosae)* трапляється на Циківській дачі вздовж пологого схилу, який закінчується скелястою «стіною» в напрямку до долини р. Смотрич. Грунт сірий, опідзолений. Деревостан одноярусний, порослевого походження, віком 30—40 років. Зімкненість крон — 0,7, висота — 15—17 м. Його утворюють *Quercus robur* L. (0,3), *Carpinus betulus* L. (0,6), *Populus tremula* L. (0,1), спорадично — *Malus sylvestris* Mill. і *Cerasus avium* Moench. Підлісок дуже рідкий. Поодинокі зустрічаються низькі (до 1 м заввишки) кущі *Euonymus verrucosa* Scop., *Swida sanguinea* (L.) Opiz, *Lonicera xylosteum* L., *Corylus avellana* L., *Viburnum lantana* L., а також ліана *Hedera helix* L., яка не піднімається вище травостою. Дуже рідко зустрічається *Daphne mezereum* L.

Загальне покриття травостою — 20%. Його утворюють *Carex pilosa* Scop. (10%), *Aegopodium podagraria* L. (5), *Stellaria holostea* L. (10), *Convallaria majalis* L. (5). Рідше (1%) ростуть *Pulmonaria obscura* Dumort., *Asperula odorata* L., *Galeobdolon luteum* Huds., *Galium vernum* Scop., *Hepatica nobilis* Mill., поодинокі —

Lathyrus vernus (L.) Bernh., *Euphorbia amygdaloides* L., *Platanthera chlorantha* (Cust.) Reichenb., *Listera ovata* (L.) R. Br., *Cephalanthera damasonium* (Mill.) Druce, *Epipactis purpurata* Smith. Зарості *E. nana* займають площу 0,6 га, на якій з метою підрахунку наземних пагонів цього виду ми закладали облікові ділянки площею 0,25 м². У середньому на одну таку ділянку припадає 5 пагонів. Всього на досліджуваній площі налічується 30—35 тис. наземних пагонів, висота яких не перевищує 30 см. Особи *E. nana*, що плодоносять, не виявлено.

Асоціація *Carpineto-Quercetum asarosum* поширена на Сатанівській дачі (урочище Зломна) на пологому південному охилі неглибокої балки, густо помереженої численними стежками для перегону худоби. Тальвег балки без постійного водотоку, закінчується він у долині р. Збруча. Грунт — ясно-сірі суглинки. Лісостан одноярусний, порослевого походження, віком 50—70 років. Зімкненість крон — 0,8—0,9, висота деревостану — 19—20 м. Деревний ярус сформований із *Q. robur* (0,4), *Carpinus betulus* (0,5), *Tilia cordata* (0,1) та домішки *Cerasus avium*. Дуже рідко — *Betula pendula* Roth.

Підлісок майже відсутній. Дуже рідко відмічені *E. verrucosa*, *Crataegus monogyna* Jacq., *Rosa canina* L., *Viburnum lantana*.

Трав'яний покрив унаслідок неконтрольованого випасу перебуває на стадії дигресії. Загальне покриття його становить 15%. Травостій утворюють *Viola reichenbachiana* Jord. ex Vogel (10%), *Asarum europaeum* L. (4), *Glechoma hederacea* L. (3), *Asperula odorata* (2), *Stellaria holostea* (2), *Carex sylvatica* Huds. Рідко (до 1%) трапляються *Aegopodium podagraria*, *Carex pilosa*, *Geranium robertianum* L., *Maianthemum bifolium* (L.) F. W. Schmidt, *Paris quadrifolia* L. і *Mercurialis perennis* L. Поодинокі ростуть *Polygonatum odoratum* (Mill.) Druce, *Sanicula europaea* L., *Dryopteris filix-mas* (L.) Schott, *Geranium phaeum* L., *Arum alpinum* Schott et Kotschy, *Neottia nidus-avis* (L.) Rich. Слід зазначити, що внаслідок значного антропогенного впливу корінні грабово-дубові ліси заміщені вторинними — грабовими, збіднів трав'яний покрив. Це, безумовно, ускладнює збереження рідкісних видів рослин.

Euonymus nana на площі 0,7 га утворює нерівномірні за покриттям (2—5%) зарості, що стеляться уздовж схилу та дна балки. Характерною ознакою цих заростей є чітко виражена куртинність. Площа, котру займає одна куртина, коливається в межах 1—5 м². У їх центрі, як правило, знаходяться старі за віком особини *E. nana* з товстими (до 1 см) стовбурцями та міцною розвиненою кореневою системою. По периферії куртин радіально розгалужуються більш молоді зеленуваті пагони. На нашу думку, зазначені куртини є нічим іншим, як материнськи-

ми кущами *E. nana*, і за віком вони старші, ніж кущі, виявлені на території Циківської дачі. Там пагони розподілені майже рівномірно і однакові на вигляд. Найвищі (до 60 см) рослини *E. nana* трапляються лише біля стовбурів дерев, де менше витоптується ґрунт худобою. Рослин, що плодоносять, теж не вдалося виявити.

Зауважимо, що *E. nana*, як дуже рідкісний і цінний для науки вид, занесена у список рідкісних і зникаючих рослин Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів (МСОП) (Крюкова і др., 1980), в «Красную книгу СССР» (1978), а також до «Червоної книги Української РСР» (1980). З метою охорони *E. nana* у Хмельницькій обл. її місцезростання слід оголосити заповідними й організувати на їх території ботанічні резервати. Зокрема, такі резервати необхідно створити на території Циківської (17 квартал) і Сатанівської дач (урочище Зломна, 17 квартал).

Summary

Findings of *Euonymus nana* Bieb., a relict species, are registered in the Chemerovtsy and Gorodok Districts of the Khmelnitsky Region. The species habitats are given a brief geobotanical characteristic. *E. nana* is found in the following associations: *Carpinetum-Quercetum stellarioso-caricosum* (*pilosae*) and *Carpinetum-Quercetum asarosum*. The present state of the species overgrowths is elucidated. An assumption is advanced that *E. nana* is a relict of the Tertiary period in fair preservation under conditions favourable for its growth (greatly dismembered relief of the Podolian Hills).

The mentioned *E. nana* habitats in the Toltry ridge are suggested to be protected by organizing botanical reservations in these areas.

Балковський Б. Е. Матеріали до флори Поділля.— Журн. ін-ту ботаніки АН УРСР, 1939, № 23, с. 65—79.

Белоусова Л. С., Демисова Л. В., Нікитина С. В. Редкие растения СССР.— М.: Лесн. пром-сть, 1979.— 143 с.
Заверуха Б. В., Андриенко Т. Л., Протопопова В. В. Охраняемые растения Украины. Киев: Наук. думка, 1983.— 175 с.

Клеопов Ю. Д., Гриць Ф. О. Про умови росту та історію *Euonymus nana* М. В. в Понтіській області.— Вісн. Київ. ботан. саду, 1933, вип. 16, с. 103—105.

Котов М. І. Родина Бруслинові— *Celastraceae* R. R.г.— В кн.: Флора УРСР. К.: Вид-во АН УРСР, т. 7, с. 198—200.

Красная книга. Дикорастущие виды флоры СССР, нуждающиеся в охране. Л.: Наука, 1975.— 203 с.

Красная книга СССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений.— М.: Лесн. пром-сть, 1978.— 460 с.

Кузнецова Г. А. Флора и растительность Среднего Приднестровья и возможности использования их в народном хозяйстве: Автореф. дис. ... канд. биол. наук.— Киев, 1954.— 14 с.

Крюкова И. В., Лукс Ю. А., Привалова Л. А. Заповедные растения Крыма: Справочник.— Симферополь: Таврия, 1980.— 96 с.

Маковецкий С. Список растений Подольской губернии дикорастущих и некоторых одичалых.— Зап. о-ва Под. естествоиспытателей и любителей природы, 1913, № 2, с. 17—20.

Рогович А. С. Обзорение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа: Волынской, Подольской, Киевской, Черниговской и Полтавской.— Киев, 1869.— 308 с.

Червона книга Української РСР.— К.: Наук. думка, 1980.— 504 с.

Чопик В. И. Редкие и исчезающие растения Украины.— Киев: Наук. думка, 1978.— 216 с.

Черепанов С. К. Сосудистые растения СССР.— Л.: Наука, 1981.— 509 с.

Шмальгаузен И. Ф. Флора юго-западной России, т. е. губерний Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных местностей.— Киев, 1886.— 783 с.

Шмальгаузен И. Ф. Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа: В 2-х т.— Киев, 1895.— Т. 1. 802 с.

Кам'янець-Под. с.-г. ін-т

Надійшла
29.09.82